

نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۷)

قرآن ابوالحسن زنگی بن
محمد بن علی الجشمی
یا نسخه ابونعیم بن حمزه
البیهقی:

بررسی قرآنی از قرن ششم
در کتابخانه آستان قدس
رضوی و پاره جدا شده از آن
در کتابخانه چستربیتی

۱۷۵-۲۰۴

چکیده: نسخه قرآنی به شماره Is1435 در کتابخانه چستربیتی (ایرلند)، به سبب یادداشتی که در انتهای آن آمده است، در میان نسخه پژوهان غربی به «قرآن ابونعیم بیهقی» شناخته می شود. کسانی که این نسخه یا تصاویر آن را بررسی کرده اند، گمان برده اند که ابونعیم بیهقی کاتب این نسخه در سال ۵۹۲ هجری بوده است. اما در واقع این نسخه یکی از هفت شُبع از قرآنی ۷ پاره است که سایر بخش های آن اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد نگه داری می شود. تمام این اجزای هفتگانه را ابوالحسن زنگی [زنگی] بن محمد بن علی الجشمی در سال ۵۶۱ هجری بحریم رضوی در مشهد مقدس وقف کرده بوده است. بررسی این نسخه ها نشان می دهد که ابونعیم بن حمزه البیهقی، دانشمند کمتر شناخته شده شیعی، هنگام اقامت در مشهد رضوی، در محرم سال ۵۹۲ هجری، در انتهای یکی از این هفت جزء، یادداشتی کوتاه (دعای ختم قرآن به روایت امام علی علیه السلام) را نوشته، اما وی کاتب متن قرآن نبوده است. این قرآن افزون بر جایگاهش در شناخت تاریخ کتابت و تذهیب مصاحف دوران سلجوقی، اطلاعات مهمی از شیوه رسم کلمات قرآن و نوع قرائت رایج در خراسان قرن ششم هجری را به ما ارائه می دهد.

کلیدواژه ها: کتابت قرآن در قرن ششم؛ قرآن های سلجوقی؛ ابوالحسن زنگی بن محمد بن علی الجشمی؛ ابونعیم بن حمزه البیهقی؛ فاطمه سستی بنت علی بن الحسن الجشمی؛ تاریخ بیهقی؛ کتابخانه چستربیتی، Is1435؛ کتابخانه آستان قدس رضوی؛ قرائت ابوعمر؛ قرآن های وقفی حرم امام رضا علیه السلام؛ خط محقق.

از مدیریت محترم سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مدیر و معاون محترم اداره مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی، و سایر همکاران گرامی در این بخش، و نیز از مسئولان بخش مجموعه های اسلامی در کتابخانه چستربیتی که در هنگام پژوهش من، تصاویری از نسخه های مورد اشاره در مقاله حاضر را در اختیارم قرار دادند، بسیار سپاسگزارم.

The Qur'an of Abū al-Ḥasan Zangī b. Muḥammad al-Jishumī or Abū Nu'aym al-Bayhaqī: Studying a Qur'an from the Sixth/Twelfth Century in the Āstān-e Quds Library and its Separate Part in the Chester Beatty Library

By: Morteza Karimi-Nia

Abstract: Because of a note at its end, MS Is1435 in Chester Beatty library is known among Western scholars as "the Qur'an of Abū Nu'aym al-Bayhaqī." Those who have examined this manuscript or its images have considered al-Bayhaqī as the scribe who copied the text in Muḥarram 592 /Dec. 1196. However, this manuscript is in fact one part (*sub'*) of a seven-part Qur'an, the other parts of which have been kept in the Āstān-e Quds Razavī Library in Mashhad. The entire Qur'an, with its seven parts, was donated by Abū al-Ḥasan Zangī (Zankī) b. Muḥammad b. Alī al-Jishumī to the Shrine of Imām al-Riḍā in Mashhad in Ramaḍān 561/ July 1166. Studying these manuscripts shows that Abū Nu'aym Aḥmad b. Ḥamza al-Bayhaqī, a less known Shiite scholar, wrote a short note (consisting of Imām Alī's prayer for completing the recitation of the Qur'an) at the end of the fourth part, while he was in Mashhad in 592/1196, but he is not the Qur'an's copyist. In addition to its utility for understanding the history of copying and illuminating manuscripts in the Seljuk period, this Qur'an provides us with important information on the orthography of the Qur'an and the type of readings that was common in Khorasan in the sixth/twelfth century.

Key words: Orthography and the Qur'an in the Sixth Century; Seljuk Qur'ans; Abū al-Ḥasan Zangī b. Muḥammad b. Alī al-Jishumī; Abū Nu'aym Aḥmad b. Ḥamza al-Bayhaqī; Fatima Siti bint Alī b. al-Ḥasan al-Jishumī; History of Bayhaq; Chester Beatty Library, MS Is1435; Āstān-e Quds Library, Abū 'Amr's Reading, Donating the Qur'ans to the Shrine of Imām al-Riḍā, *Muhaqqaq* Handwriting.

القرآن لأبي الحسن زنكي بن محمد بن علي الجشمي، أو نسخة أبي نعم بن حمزة البيهقي:
تأملات في نسخة قرآنية من القرن السادس في مكتبة العتبة
الرضوية المقدسة، وأوراق منفصلة منها في مكتبة تشستر بيتي
مرضى كريمي نيا

الخلاصة: اصطلح خبراء النسخ الغربيون على تسمية النسخة
القرآنية الموجودة في مكتبة تشستر بيتي الإيرلندية برقم Is1435
باسم (قرآن أبي نعم البيهقي) وذلك بسبب الهامش الموجود في
آخرها. وقد ظنّ الذين بحثوا في هذه النسخة أو تصاورها أنّ أبا
نعم البيهقي هو كاتب هذه النسخة، وأنّه كتبها سنة ٥٩٢ هـ، إلاّ
أنّ الواقع هو أنّ هذه النسخة هي قسم واحد من أقسام سبعة
من قرآن مجزأ إلى سبعة أجزاء، والذي توجد بقية أجزاءه حالياً في
مكتبة العتبة الرضوية المقدسة في مدينة مشهد، حيث كان أبو
الحسن زنكي بن محمد بن علي الجشمي قد أوقف جميع أقسام هذا
القرآن سباعي الأجزاء في سنة ٥٦١ هجرية على الحرم الرضوي في
مدينة مشهد المقدسة.

ويتبين من خلال التدقيق في هذه النسخ أنّ أبو نعم بن حمزة
البيهقي، وهو أحد العلماء الشيعة غير المشهورين، أثناء إقامته في
المشهد الرضوي في محرم سنة ٥٩٢ هجرية قد كتب عبارة قصيرة
-دعاء ختم القرآن برواية الإمام علي عليه السلام - في نهاية أحد
هذه الأجزاء السبعة لا غير، وأنّه لم يكن هو الذي كتب النصّ
القرآني لهذه النسخة. وهذا القرآن مضافاً إلى أهميته في التعرف
على تاريخ كتابة وتذهيب المصاحف القرآنية في العهد السلجوقي،
فإنّه يقدم لنا معلومات مهمة عن أسلوب تدوين الكلمات القرآنية
ونوع القراءة السائدة في خراسان في القرن السادس الهجري.

المفردات الأساسية: كتابة القرآن في القرن السادس، النسخ القرآنية
السلجوقية، أبو الحسن زنكي بن محمد بن علي الجشمي، أبو نعم
بن حمزة البيهقي، فاطمة ستي بنت علي بن الحسن الجشمي، تاريخ
بيهقي، مكتبة تشستر بيتي، نسخة Is1435، مكتبة آستان قدس في
العتبة الرضوية المقدسة، قراءة أبي عمرو بن العلاء، المصاحف
القرآنية الموقوفة في حرم الإمام الرضا عليه السلام، الخط المحقق.

قرآن ابونعیم بیهقی؟

نسخه قرآنی به شماره Is1435 در کتابخانه چستریتی (ایرلند) میان پژوهشگران تاریخ هنر اسلامی بسیار شناخته شده است. خط زیبای محقق آن آمیخته با نوعی نسخ، تذهیب صفحات آغازین و پایانی آن و تزئینات بسیار زیبای داخلی آن در سراسرها و اطراف برگه‌ها توجه هر محقق و علاقمند تاریخ هنر و کتاب‌آرایی اسلامی را به خود جلب می‌کند. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های نسخه، موثق بودن آن و وجود انجامة‌ای به قلم فردی ناشناخته به نام «ابونعیم بن حمزة البیهقی» در آخرین برگ نسخه است. ابونعیم که به گفته خود در محرم سال ۵۹۲ مجاور امام رضا (علیه السلام) در مشهد مقدس بوده، در انتهای این جزء از قرآن یادداشتی نوشته است که همین امر سبب اشتباه‌گریبان و انتساب کتابت قرآن به دست خط وی شده است. متن یادداشت وی چنین است (تصویر ۱):

الدُّعَاءُ الَّذِي كَانَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَدْعُو بِهِ بَعْدَ قِرَاءَةِ الْقُرْآنِ: اللَّهُمَّ اشْرَحْ بِالْقُرْآنِ صَدْرِي وَاشْتَعْمِلْ بِالْقُرْآنِ بَدَنِي وَنَوِّرْ بِالْقُرْآنِ بَصْرِي وَأَطْلِقْ بِالْقُرْآنِ لِسَانِي وَأَعِنِّي عَلَيْهِ مَا أَتَيْتَنِي فَإِنَّهُ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِكَ.^۱

وَكَتَبَهُ أَبُو نَعِيمٍ بْنُ حَمَزَةَ الْبَيْهَقِيُّ جَارُ الْإِمَامِ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ فِي الْمُحَرَّمِ مِنْ سَنَةِ اثْنَتَيْنِ وَتِسْعِينَ وَخَمْسِ مِائَةِ غَفَرَ اللَّهُ لَهُ وَلِوَالِدَيْهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ.^۲

با وجود اهمیت و اشتها نسبی این نسخه قرآنی میان محققان غربی، مجموع نوشته‌ها درباره آن بسیار اندک است. نخستین بار آرتور آبربی فهرست نویس کتابخانه چستریتی در فهرست خود از قرآن‌های کتابخانه (۱۹۶۷، ص ۱۶) قرآن ابونعیم را چنین توصیف کرده است:

بخشی معتناهی از قرآن حاوی سوره ابراهیم، ۲۷ تا سوره مؤمنون، ۵۷ که به عنوان بخش هفتم از تقسیم ۱۴ تایی و بخش سیزدهم از تقسیم ۲۸ تایی قرآن شمرده شده است. ۱۱۸ برگه کاغذ در قطع ۲۰*۱۴٫۵ سانتی‌متر، حاوی ۷ سطر در هر صفحه به خط نسخ بسیار عالی. سه برگ نخست و نیز برگ‌های ۱۱۶ ب تا ۱۱۷ الف دارای تزئیناتی با رنگ سنگرف و قهوه‌ای. جلد از چرم تیره با تزئینات طلایی و قرمز؛ کاتب: ابونعیم بن حمزة البیهقی؛ تاریخ: محرم ۵۹۲ (دسامبر ۱۱۹۵)^۳

۱. متن این دعای امام (علیه السلام) را پیش‌تر شیخ طوسی در مصباح‌المتجدد (ص ۳۲۳) با همین عبارات ذکر کرده است.
۲. در زیر این یادداشت، نوشته‌ای کوتاه با قلمی ریترتظاً به خط ابونعیم بیهقی آمده است که در آن یاد از زیبایی دست خط و هنرمندی ابن مقلة (۳۲۸ ق) می‌کند. از آنجا که دشوار می‌توان خط قرآن زنگی جشمی را از آن ابن مقلة دانست، باید بپذیریم که نویسنده این یادداشت احتمالاً گمان می‌برده است که نسخه قرآنی که در مشهد یافته به خط ابن مقلة است. عبارت یادداشت چنین است: «رَحِمَ اللَّهُ ابْنَ مَقْلَةَ فَإِنَّهُ قَدْ أَحْسَنَ فِيهِ غَايَةَ الْإِحْسَانِ وَأَحْرَسَ عَنْ هُجْرِ الْمَقَالِ كُلِّ لِسَانٍ، فَشَاعَ بِالنَّبْزِ فِي جُودَةِ الْحَطِّ حَبْرُهُ وَلَا يَفْتَقِي بَعْدَهُ إِلَّا أَنْتَهُ وَإِنْ قِيلَ وَقِيلَ وَذَلِكَ مَا لَمْ تَهْتَبْ رِيَاخَ أَبِي عَقِيلٍ». (تصویر ۱). دور نیست که بگویم شبع هفتم و آخرین این قرآن از همان زمان مفقود شده بوده و ابونعیم بیهقی هم نتوانسته است با مراجعه به انتهای سوره ناس، کاتب را شناسایی کند، و از این رو با حالتی نامطمئن حدس زده است که کاتب نسخه ابن مقلة است.

3. Arthur J. Arberry, *The Koran Illuminated: a handlist of the Korans in the Chester Beatty Library*, Dublin: Hodges, Figgis and Co., 1967, p. 16.

الدعا الذي كان امير المؤمنين عليه السلام
يدعوه بعد قراءه القرآن
اللهم شرح بالقرآن صدرى واستعمل
بالقرآن ليدنى قلوبى بالقرآن بصبرى
واطلوا بالقرآن لسائر واعى عليه ما
اقتبى قلبه لاجل ولا قوة الا بك
وكتبه ابو يعقوب بن حمزة البيهقى جاز

الامام ابو الحسن الرضا صلوات الله عليه
فى الحجرة من سنة النبى وسبعين وخمس مائه
عقد الله له ووالديه وللمؤمنين والمؤمنات

بسم الله الرحمن الرحيم
والعزير عن نعمة الله تعالى
جود الطاهر والنعمة على
وقد اذ لك ما لفت رايه او غيبه

▲ تصویر ۱: یادداشت افزوده شده به قرآن زنگی چشمی وقف ۵۶۱ هجری (به خط ابونعیم احمد بن حمزة البیهقی، در محرم ۵۹۲ ق)، نسخهٔ Is1435 کتابخانهٔ چستریتی (© حق تکثیر برای کتابخانهٔ چستریتی)

بعدها دیوید جیمز مدیر مجموعه های اسلامی کتابخانه در کتاب خود با عنوان قرآن ها و صحافی شان در کتابخانه چستریتی با تکرار همان اطلاعات، می افزاید:

خوشنویس اظهار می کند که مجاور [: جارا] امام رضا (علیه السلام) است؛ معنای این سخن آن است که او در نزدیکی حرم امام هشتم شیعیان سکونت داشته است ... بر اساس نوشته های کوفی در بالا و پایین صفحات پایانی، این پایان بخش هفتم و هشتم از تقسیم ۱۴ تایی قرآن و شانزدهم تقسیم ۲۸ تایی قرآن است. تقسیم هفت تایی و تقسیم ثانوی آن بسیار نادرتر از تقسیم رایج قرآن به ۳۰ جزء است.^۴

اما در واقع آنچه آربری و دیوید جیمز به درستی متوجه نشده اند، این عبارت عربی بوده است که با ترجمه فارسی اش ذکر می کنم:

آخر السبع الرابع من القرآن و آخر الجزء الثامن من أجزاء أربعة عشر و هو آخر الجزء السادس عشر من أجزاء التسعة والعشرين؛

پایان سُبْع چهارم از قرآن و پایانِ بخش هشتم از تقسیم بندی چهارده گانه قرآن که مساوی است با پایان بخش شانزدهم از تقسیم بندی بیست و هشت گانه قرآن. (تصویر ۱۹)

بر خلاف نظر دیوید جیمز، تقسیم بندی قرآن به ۷ بخش و نیز تقسیم آن به ۱۴ پاره، هر دو از قدیمی ترین تقسیمات اجزای قرآن بوده اند و فراوانی این تقسیم بندی در قرون نخست، مقدم و بسیار بیشتر از تقسیم قرآن به سی جزء بوده است.

در حالی که برخی از مهم ترین محققان تاریخ هنر اسلامی چون آن ماری شیمیل، مارتین لینگز، شیلابلر و آلن جونز در آثار خود هیچ اشاره ای به این نسخه نکرده و تصویری از آن نیز منتشر نکرده اند، اشاراتی اندک و گذرا در مقاله ای از یاسر طَبَّاع و نیز در کتاب نَصَّار منصور راجع به خط محقق می یابیم.^۵ در سال های اخیر، مفصل ترین یادداشت را علیا کرامی در رساله دکتری اش در دانشگاه ادینبورو (۲۰۱۶) با ارائه گزارشی از اهمیت خوشنویسی و تذهیب در این نسخه قرآنی نوشته است.^۶ وی به درستی اشاره کرده که یک برگ از آغاز نسخه مفقود است. در واقع یک روی این برگ، وقف نامه اصلی نسخه در سال ۵۶۱ هجری کتابت شده بوده و در سوی دیگر آن، یکی از دو لوح آغازین قرآن نقش بسته بوده است. علیا کرامی متن نوشته شده به خط کوفی در تک لوح باقیمانده آغازین نسخه را صحیح خوانده است. (ص ۲۸۰) عبارت متن که از آغاز افتادگی دارد چنین است:

ومائتا كلمة واثنا عشرة كلمة وهو خمسة وأربعون الف حرفا وثمان مائة حرف واثان وتسعون حرفا، وستة أسباع حرف، وخمس سجديات. (تصویر ۲)

4. David James, *Qurans and Bindings from the Chester Beatty Library*, London: World of Islam Festival Trust, 1980, p. 36.

5. Yasser Tabbaa, "The Transformation of Arabic Writing: Part I, Qur'anic Calligraphy," *Ars Orientalis*, Vol. 21 (1991), p. 139, 140; Nassar Mansour, *Sacred Script: Mubaqqaq in Islamic Calligraphy*, London: Bloomsbury Academic, 2011, pp.93- 96.

6. Alya Karame, *Qur'ans from the Eastern Islamic World between the 4th/10th and 6th/12th Centuries*, A Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy, Edinburgh: The University of Edinburgh, 2016, pp. 280-284.

این اعداد و ارقام در آغاز این سُبُع (یک هفتم قرآن) و نیز در ابتدای دیگر اسبَاع آن (موجود در آستان قدس رضوی) برای بیان تعداد آیات و کلمات و حروف موجود در همان سُبُع نوشته شده است.

ابونعیم احمد بن حمزة البیهقی

متأسفانه از این عالم گران قدر شیعی در قرن ششم اطلاع چندانی در اختیار نداریم. هیچ یک از فهرست نویسان و معاصران وی چون منتجب الدین رازی و عبدالجلیل قزوینی رازی از او نام نیاورده اند. اندک اطلاعات کنونی ما از او و استادانش برآمده از نسخه‌ای خطی به شماره ۲۱۸ ط در کتابخانه مجلس شورای اسلامی است که چاپ عکسی آن را مرکز نشر میراث مکتوب با مقدمه آقای حسن انصاری منتشر کرده است.^۷ این نسخه که با عنوان «مجموعه کهنه احادیث و اخبار» در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نام گذاری شده، حاوی مجموعه‌ای از احادیث و متون کلامی است که بعضی از آنها به خط ابونعیم بیهقی کتابت شده و در پشت برگ نخست آن، اجازه‌ای به خط ابونعیم بیهقی به عالم شیعی دیگری به نام ابوالحسن علی بن محمد البیاضی از مجاوران بیت الله الحرام در مکه داده شده است. در این نوشتار، چون به نسخه چاپ عکسی دسترسی نداشته‌ام، ارجاعاتم به شماره برگ‌های خود نسخه ۲۱۸ ط کتابخانه مجلس شورای اسلامی خواهد بود.

ابونعیم بیهقی چنان که از نامش پیداست، در بیهق (سبزوار کنونی) یا اطراف آن تولد یافته است. نامش چنان که به خط خود او در نسخه ۲۱۸ ط (برگ ۱ب) آمده، ابونعیم احمد بن حمزة بن احمد النعیمی البیهقی بوده، اما همونام خود را در انتهای نسخه چستریبتی (Is1435) ابونعیم بن حمزة البیهقی نوشته است. زمان دقیق ولادت و وفاتش مشخص نیست، اما یادداشت او در نسخه ۲۱۸ ط کتابخانه مجلس شورای اسلامی (برگ ۱ب) نشان می‌دهد که وی در سال ۵۸۰ هجری در حلب بوده و دست خط او در نسخه چستریبتی (Is1435) نشان می‌دهد که در محرم ۵۹۲ هجری مجاور امام رضا (علیه السلام) در مشهد بوده است. پس وفات او یقیناً باید پس از سال ۵۹۲ قمری بوده باشد. آنجا که در شعبان ۵۶۴ هجری در استرآباد از «السید الأجل الامام المرتضی علم الهدی شرف الدین عزّ الاسلام والمسلمین سید السادة ملک الثقباء أبو الفضل محمد بن علی بن محمد بن المطهر أبی الحسن المرتضی الحسینی القمی رضی الله عنه وأرضاه» سماع حدیث کرده،^۸ بایست دست کم در این زمان ۲۰ ساله بوده باشد. بنابراین می‌توان زمان تولد او را در حدود ۵۴۰ تا ۵۴۴ هجری فرض کرد و آنجا که منتجب الدین رازی (م بعد از ۵۸۵ ق) در فهرست، نامی از او به میان نیاورده، می‌توان حدس زد که ابونعیم بیهقی احتمالاً دیرزمانی پس از ۵۹۲ هجری (تاریخ نسخه قرآن چستریبتی) نیز در قید حیات بوده و چه بسا در اوایل قرن هفتم رحلت کرده است.

۷. مجموعه آثار امامیه (منتخباتی از عیون اخبار الرضاع)، امالی شیخ صدوق، صحیفه الرضاع (ع) و... نسخه برگردان به قطع اصل نسخه خطی شماره ۲۱۸ از مجموعه کتب خطی اهدائی سید محمد صادق طباطبایی به کتابخانه مجلس، کتابت ۵۸۰ هـ، مقدمه: حسن انصاری، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۴.

۸. نسخه ۲۱۸ ط، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، برگ ۷ الف.

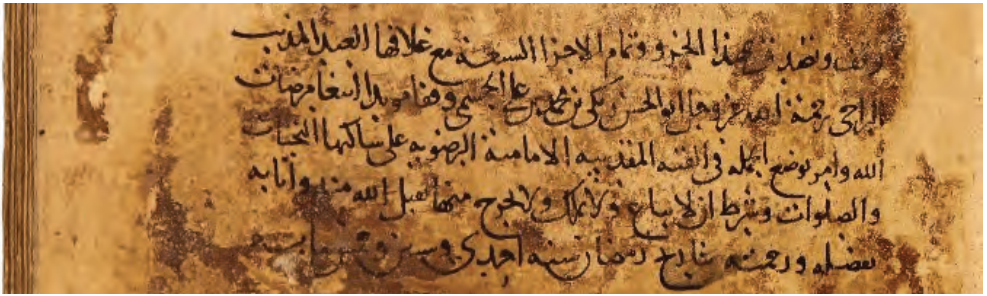
از میان نقل‌ها و سندهایی که بیهقی در این کتاب ذکر می‌کند، اندک اطلاعاتی دربارهٔ حیات او و استادانش در خراسان و ری به دست می‌آید. اسامی مشایخی که وی در نسخهٔ ۲۱۸ ط از آنان روایت می‌کند نشان می‌دهد وی علاوه بر مشهد رضوی و زادگاهش بیهق، در شهرهایی چون نیشابور، استرآباد، قم، ری، نجف، کوفه، بغداد، حلب و احتمالاً حرمین مکه و مدینه نیز حضور و سماع حدیث داشته است. ابونعیم بیهقی با یک واسطه (برگ‌های ۷ ب و ۸ الف) از امین‌الاسلام ابوعلی طبرسی (م ۵۴۸ق) و قطب‌الدین راوندی (م ۵۷۳ق) با سه واسطه (برگ ۵ ب) از حاکم نیشابوری (م ۴۰۵ق) مؤلف تاریخ نیشابور، و بدون واسطه (برگ ۷ الف) از ابوالحسن علی بن محمد بن علی بن عبدالصمد التمیمی النیسابوری روایت نقل می‌کند. فرد اخیر نیز با دو واسطه (پدرش از جدش)، از «ابوالبرکات علی بن الحسین العلوی الجوری» (زنده در ۴۲۶) بخش‌هایی از امالی شیخ صدوق را روایت می‌کند. ابوالبرکات علی بن الحسین العلوی الجوری کسی است که در سال ۳۶۷ ق متن کامل کتاب امالی را از شیخ صدوق در مشهد سماع کرده^۹ و هم‌دست کم دو نسخهٔ کامل از قرآن در سی‌پارهٔ معجزا در سال ۴۲۱ قمری کتابت و وقف آستان مقدس امام رضا (علیه السلام) کرده است.^{۱۰} در سوی دیگر ماجرا، یادداشت تاریخ‌دار ابونعیم بیهقی در انتهای بخشی از قرآن زنگی جشمی، نشان می‌دهد وی در اواخر قرن ششم هجری، مدتی مجاور امام رضا (علیه السلام) در مشهد بوده است. اکنون باید روی دیگر سکه را در بخش‌های باقی مانده از این قرآن در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی جستجو کنیم.

قرآن زنگی بن محمد بن علی الجشمی

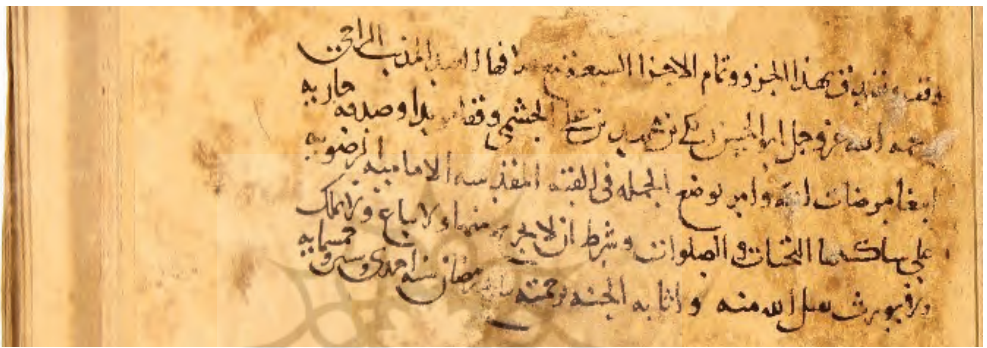
نسخهٔ شهرت یافته به نام و خط ابونعیم بیهقی، در واقع ۳۱ سال پیش از یادداشت بیهقی در انتهای آن، به دست یکی از امیران بیهق به نام ابوالحسن زنگی بن محمد بن علی الجشمی در رمضان سال ۵۶۱ هجری وقف حرم امام رضا (علیه السلام) شده است. این قرآن در هفت پارهٔ معجزا کتابت شده و زنگی جشمی در آغاز تمام اجزای آن وقف نامه‌ای یکسان با مضمون زیر کتابت کرده است:

۹. در واقع سند روایت کتاب امالی صدوق به دو تن از شاگردان شیخ صدوق (یکی ابوبکر محمد بن احمد بن علی و دیگری ابوالبرکات علی بن الحسین العلوی) می‌رسد که این دو در ۱۸ رجب سال ۳۶۷ هجری در شمار شاگردان وی در مشهد بوده‌اند و قریب پنجاه سال بعد به ترتیب در سال ۴۲۳ و ۴۲۶ هجری، کتاب امالی را برای ابوالحسن علی بن عبدالصمد بن محمد التمیمی روایت کرده‌اند. محققان مؤسسه البعثة در تحقیق خود از کتاب الامالی، آغاز سند روایت کتاب را از همین ابونعیم احمد بن حمزة البیهقی (در چاپ: ابوالقاسم احمد بن حمزة التمیمی) نقل کرده و در پانویس خود به نسخهٔ ۲۱۸ ط کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی ارجاع داده‌اند: «آخرینا الشیخ الامام الناقد، عین الدین، جمال الائمة، فرید العصر، ابوالقاسم احمد بن حمزة التمیمی (أطال الله بقاءه)، آخرینا الشیخ الامام العالم الزاهد موفق الدین، رکن الاسلام، ابوالحسن علی بن محمد بن ابی الحسن بن عبد الصمد التمیمی (رضی الله عنه)، آخرینا الشیخ الفقیه العالم زین الدین والدی، آخرینا الشیخ الفقیه العالم الولد ابوالحسن علی بن عبد الصمد بن محمد التمیمی، آخرینا السید الجلیل العالم ابوالبرکات علی بن الحسین العلوی الجوری (نور الله ضریحه) والشیخ ابوبکر محمد ابن احمد بن علی (رحمه الله)، قالا: حدثنا الشیخ الفقیه ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه القمی (رضی الله عنه) یوم الجمعة لاثنتی عشرة لیلة بقیت من رجب سنة سبع وستین وثلاثمائة...» (ابن بابویه، امالی، ص ۴۹)

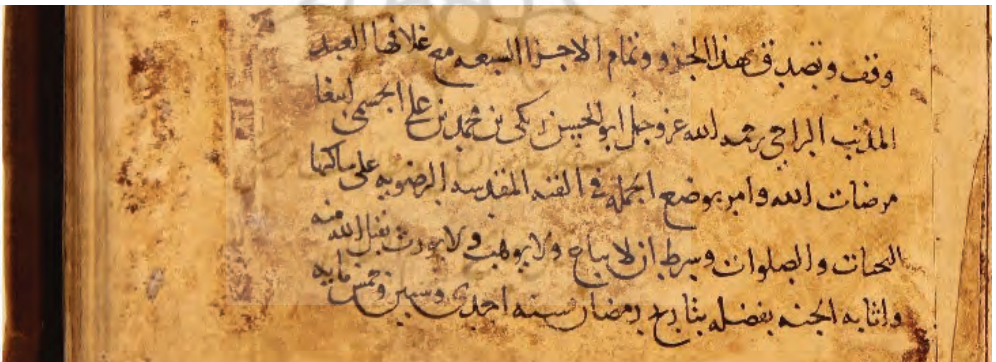
۱۰. بنا به جستجوی من در مجموعه مخطوطات قرآنی کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، اکنون تنها ۱۹ پاره از مجموع ۶۰ پاره از این دو قرآن کامل ابوالبرکات در آن کتابخانه باقی مانده است.

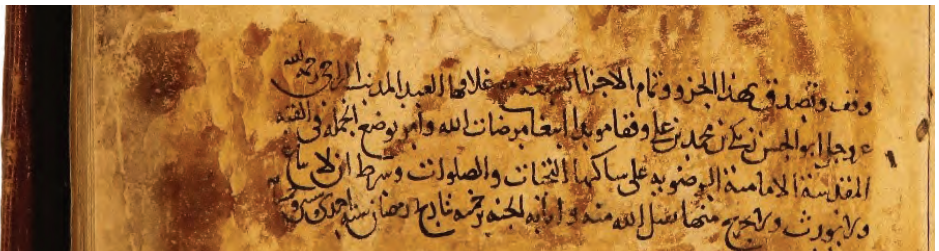
▲ تصویر ۳: وقف نامه زکی جشمی بر شبع سوم (نسخه ۳۵۷۲)

▲ تصویر ۴: وقف نامه زکی جشمی بر شبع دوم (نسخه ۱۲۳۵۴)

▲ تصویر ۵: وقف نامه زکی جشمی بر شبع ششم (نسخه ۳۵۷۳)

▲ تصویر ۶: وقف نامه زکی جشمی بر شبع پنجم (نسخه ۷۶)

وَقَفَّ وَصَدَّقَ بِهَذَا الْجُرُؤِ وَتَمَامِ الْأَجْزَاءِ السَّبْعَةِ مَعَ غَلَاظِهَا الْعَبْدُ الْمَذْنِبُ الرَّاجِي رَحْمَةَ
اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ أَبُو الْحَسَنِ زَنْكِي بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيِّ الْجَشْمِيِّ وَقَفًّا مُؤَبَّدًا ائْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ
وَأَمْرَ بَوَاضِعِ الْجُمْلَةِ فِي الْقُبَّةِ الْمُقَدَّسَةِ الْإِمَامِيَّةِ الرِّضَوِيَّةِ عَلَى سَاكِنَيْهَا النَّجِيَّاتِ | وَالصَّلَاةُ
وَسَرَطٌ أَنْ لَا يُبَاعَ وَلَا يُمْلَكَ وَلَا يُخْرَجُ مِنْهَا تَقَبَّلَ اللَّهُ مِنْهُ وَأَثَابَهُ بِفَضْلِهِ وَرَحْمَتِهِ بِتَارِيخِ رَمَضَانَ
سَنَةِ إِحْدَى وَسِتِّينَ وَخَمْسَ مِائَةٍ. (نسخه ۳۵۷۲ آستان قدس؛ تصویر ۳)

سایر وقف نامه‌ها نیز تقریباً همین عبارت و دقیقاً همین تاریخ را در خود دارند. (تصاویر ۴ و ۵ و ۶)
این نشان می‌دهد که تمام اجزای این قرآن همراه با صندوقچه یا غلاف همراه آن در رمضان سال ۵۶۱
هجری بر حرم رضوی وقف شده و ۳۱ سال بعد (در محرم ۵۹۲ هجری)، ابونعیم بیهقی، پس از قرائت
یکی از این اجزاء، دعای ختم قرآن را در انتهای آن یادداشت کرده است. روشن است که این جزء
هم وقف نامه آغازین زندگی جشمی را در آغاز داشته است، اما در دهه‌های اخیر که این بخش از ایران
خارج شده و از طریق به کتابخانه چستریتی در دابلین (ایرلند) رسیده، برگ نخست آن، حاوی
وقف نامه زندگی جشمی از آن جدا شده است.

ابوالحسن زنگی بن محمد بن علی الجشمی

با آنکه در هر چهار نسخه باقیمانده در کتابخانه آستان قدس رضوی، «زنگی» با حرف «کاف» ثبت
شده است، این شیوه رایج در کتابت حرف «گ» در متون قدیم بوده و به معنای تلفظ نام این فرد با
«کاف» (به صورت زنگی) نیست. از این رو در این مقاله نام این واقف قرن ششمی را همواره به صورت
زنگی ثبت کرده‌ام.^{۱۱} لقب یا شهرت زنگی بن محمد بن علی الجشمی (رک به: تصویر ۴) نشان
می‌دهد که وی زاده قصبه جشم در اطراف بیهق بوده است. این مکان اکنون همچنان در روستای
چشم در استان خراسان رضوی باقی مانده است^{۱۲} و عالمان بسیار زیادی از آنجا برخاسته‌اند.
تنها سرنخ‌های ما درباره حیات زنگی جشمی اطلاعاتی است که ابن فندق در تاریخ بیهق آورده است.
بر اساس این اطلاعات ابوالحسن زنگی بن محمد در سال ۵۱۶ هجری متولد شده است، پدرش
ضیاء الدین محمد از والیان بیهق بوده و جدش نیز پیش از آن در بیهق حکمرانی کرده است.

والعقب من الأمير الإسفهسالار الرئيس الأجل ضياء الدين: ملك الرؤساء أبو الحسن زنگي،
وكانت ولادته في شهر سنة ست عشرة وخمس مائة.^{۱۳}

۱۱. سیاسگزارم از استاد علی اشرف صادقی که با لطف خویش این یادآوری زبانشناسانه را از من دریغ نداشت. در زبان فارسی همواره بعد از حرف «نون» ساکن، این حرف «گ» تلفظ می‌شود، نه «ک». از همین روحتی برخی واژه‌های فرنگی چون بانک تا مدت‌ها در گویش فارسی بانگ تلفظ می‌شده است.

۱۲. نام این روستا در منابع کهن اسلامی از جمله در تاریخ بیهق (ص ۳۸، ۹۰، ۹۳، ۱۶۳، ۱۹۷ و ۲۷۶) «جشم» بدون اعراب و در معجم البلدان یا قوت حموی (۱۴۱/۲) «جشم» آمده است. امروز روستایی است از توابع بخش باشتین و در شهرستان داورزن استان خراسان رضوی ایران. از آنجا که این روستا به «جشم» معروف است و اهالی آنجا را جشمی یا جشمی می‌گویند، می‌توان حدس زد که تلفظ قدیم آن نیز احتمالاً جشمی بوده، اما کتابت آن در متون قدیم با «ج» صورت پذیرفته است.

۱۳. علی بن زید بیهقی (ابن فندق)، تاریخ بیهق، ص ۱۰۰-۱۰۱.

سخنان ابن فندق نشان می‌دهد که زنگی چشمی و خاندان او همگی از امیران و متنفذان قدرتمند بیهق و حوالی آن بوده‌اند. از همین روشگفت نیست که چنین نسخه نفیسی از قرآن کریم در اختیار ابوالحسن زنگی چشمی بوده و او آن را وقف حرم رضوی کرده است.

همین جا بیفزاییم که میان اجزای قرآن‌های باقیمانده در کتابخانه آستان قدس رضوی به مجموعه‌ای دیگر از جزوات قرآنی برمی‌خوریم که در اصل در ۳۰ پارۀ مجزا کتابت شده و اکنون تنها پانزده جزء آن در کتابخانه باقی مانده است. این اجزای سی‌گانه که ظاهراً متعلق به فردی از همین خاندان به نام فاطمه سستی بنت الداعی للمؤمنین علی بن الحسن بن اسحق الجشمی [...] بوده است، پس از وفاتش در ماه ربیع‌الآخر سال ۶۱۳ وقف حرم امام رضا (علیه السلام) شده است. (تصویر ۲۳ و ۲۴) جالب آنکه قرآن سی‌پارۀ فاطمه سستی چشمی از حیث خط، کتاب‌آرایی، تذهیب و حتی نوع قرائت به‌کاررفته در آن، شباهت‌های بسیاری با قرآن هفت‌پارۀ ابوالحسن زنگی چشمی دارد. گویا که در زیبایی خط و نفاست به آن نمی‌رسد. از آنجا که بررسی این شباهت‌ها و تفاوت‌ها می‌تواند به شناخت بیشتری از تاریخ کتابت قرآن در منطقه‌ای خاص مانند خراسان و بیهق قرن ششم هجری کمک کند، گزارش و تحلیل مشروحی در انتهای همین مقاله خواهد آمد. (ر.ک به: تکملۀ انتهای مقاله)

باری، قرآن زنگی چشمی در سال ۵۶۱ هجری وقف شده است. نام کاتب و تاریخ کتابت آن احتمالاً در پایان جزء هفتم ذکر شده بوده، اما این بخش اکنون از دست رفته است. با این حال می‌توان حدس زد که نسخه در نیمۀ نخست قرن ششم هجری در خراسان کتابت شده است. مصحف بنا به رسمی کهن در هفت‌پارۀ مجزا (سُبُع، جمع: اَسْبَاع) کتابت شده، مشخصات آن سُبُع در دو لوح پایانی نسخه ذکر شده و اطلاعات مربوط به تعداد آیات، کلمات و حروف هریک از اسباع در دو لوح آغازین آنها با خطی کوفی و میان تزیین‌هایی پیچیده از الگوهای گیاهی و اسلیمی نوشته شده است. فهرست ۷ جزء (سُبُع) قرآن زنگی چشمی که اکنون از سرنوشت تنها پنج بخش آن اطلاع داریم به قرار زیر است:

کتابخانه / شماره نسخه	شماره سُبُع	تعداد برگ	آغاز	انتها
نامعلوم	۱	؟	فاتحة، ۱	نساء، ۶۱
آستان قدس رضوی / ۱۲۳۵۴	۲	۹۹	نساء، ۶۲	اعراف، ۱۰۸ ^{۱۴}
آستان قدس رضوی / ۳۵۷۲	۳	۱۱۳	اعراف، ۱۷۱	ابراهیم، ۲۶
کتابخانه چستربیتی / Is1435	۴	۱۱۸	ابراهیم، ۲۷	مؤمنون، ۵۷
آستان قدس رضوی / ۷۶	۵	۱۱۴	مؤمنون، ۵۸	سبأ، ۲۵
آستان قدس رضوی / ۳۵۷۳	۶	۱۱۷	سبأ، ۲۱	فتح، ۲۹
نامعلوم	۷	؟	حجرات، ۱	ناس، ۶

۱۴. بخشی از اوراق انتهایی این سُبُع از قرآن (آیات ۱۰۸-۱۷۰ سوره اعراف) به سبب فرسودگی از میان رفته است.

وصف کلی قرآن زنگی جسمی

کاتب هر سُبع قرآن را با یک دولوح تزئینی آغاز می‌کند که در دو صفحه روبروی هم قرار گرفته‌اند. (تصاویر ۱۱ تا ۱۴) وی با هنرمندی خاص خود در هر یک از جزوه‌ها، یک دولوح متفاوت از بقیه طراحی می‌کند و در درون آن، اطلاعات جزئی مربوط به تعداد آیات، کلمات و حروف همان سُبع قرآن را با ترکیبی از خط کوفی و نسخ و محقق و ثلث کتابت می‌کند. نکته جالب آنکه، نه در لوح‌های آغازین و پایانی و نه در تذهیب سرسوره‌ها و نشان‌های داخل قرآن ظاهراً هیچ‌گاه از طلا استفاده نشده است، اما رنگ آمیزی تزئینات از قوت زیادی برخوردار است.

در پشت صفحه دولوح آغازین، نخستین آیات آن سُبع، در دولوح دیگر کتابت شده‌اند که کادربندی مستطیل دارند. (تصاویر ۱۵ تا ۱۸) فضای خالی میان آیات، دندان موشی شده است و سرآغاز سُبع، حتی اگر ابتدای سوره‌ای از قرآن هم نباشد، مزین به «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» شده است. در اطراف این دو مستطیل تزئینی، اطلاعات مربوط به آغاز سُبع و جایگاه آن در سایر تقسیمات قرآنی (تقسیم ۱۴ بخشی و ۲۸ بخشی قرآن) به خط کوفی کتابت شده است.

وی همچنین پایان هر یک از اجزای هفت‌گانه خود را با دولوح مذهب متفاوت به انجام می‌رساند. در این قسمت، آخرین آیات همان سُبع در وسط کتابت شده و در قسمت بالا و پایین آن، مشخصات و اطلاعات سُبع و سایر تقسیمات قرآنی (از تقسیم ۱۴ تایی و ۲۸ تایی) با خط کوفی نقش بسته است. (تصاویر ۱۹ تا ۲۲) پیشینه این کار در اختتام هر یک از اجزای قرآن با ترسیم دولوح تزئینی در پایان نسخه به اوایل قرن پنجم می‌رسد. نمونه ساده‌تر آن را در جزوات قرآن ۱۴ بخشی وقف شده از سوی ابوالوفاء حسن بن صلح برآستان امام رضا (علیه السلام) می‌یابیم که کتابت آن در سال ۴۱۵ هجری انجام یافته است.

متن قرآن با خطی بسیار پخته کتابت شده است. کسانی چون آبروی آن را نسخ و برخی مانند دیوید جیمز آن را ثلث شناسایی کرده‌اند،^{۱۵} اما من همچنان آن را در دایره خط مُحَقَّق (آمیخته با ثلث) طبقه‌بندی می‌کنم که از رایج‌ترین خطوط در کتابت قرآن در ایران در سده‌های پنجم و ششم بوده است. کاتب نسخه هیچ‌گاه نشانی در پایان آیات قرار نمی‌دهد؛ یعنی از علامت گل‌آیه برای تفکیک تک تک آیات استفاده نمی‌کند. وی تنها به ذکر تعداد آیات هر سوره بنا بر نظام عدّ الآی بصری در سرآغاز آن سوره بسنده می‌کند. تنها در جایی که کاتب قصد نشان دادن محل دقیق سرعشرا دارد، علاوه بر گذاشتن یک شمس در حاشیه، یک آیه‌نما یا گل‌آیه به صورت گل‌هشت‌پر در انتهای آیه قرار می‌دهد. با این حساب، برای تخمیس (نشان دادن دسته‌های ۵ تایی آیات) یک شمس با کلمه خمس در حاشیه ترسیم شده و برای تعشیر (نشان دادن دسته‌های ۱۰ تایی آیات) یک شمس با کلمات عشر، عشرون، ثلاثون و ... ترسیم شده است.

▲ تصویر ۹: نشانه سجده در قرآن زنگی چشمی

▲ تصویر ۸: نشانه تعشیر در قرآن زنگی چشمی

▲ تصویر ۷: نشانه تخمیس در قرآن زنگی چشمی

▲ تصویر ۱۰: یک سر سوره از قرآن زنگی چشمی

ویژگی های کتابت ایرانی در رسم حروف و کلمات قرآن بسیار زیاد است. همچنین املائی کلمات یا رسم المصحف در این قرآن، مطابق با رسم قیاسی یا همان رسم املائی است و از نظام معروف به «رسم عثمانی» کاملاً متفاوت است. این امری کاملاً عادی در این قرون به ویژه در ایران فرهنگی قدیم بوده است.

▲ تصویر ۱۱: دولوح آغازین در ابتدای نسخه شماره ۳۵۷۳
استان قدس رضوی (شعب ششم)

▲ تصویر ۱۲: دولوح آغازین در ابتدای نسخه شماره
۳۵۷۲ استان قدس رضوی (شعب سوم)

▲ تصویر ۱۳: دولوح آغازین در ابتدای نسخه شماره ۱۲۳۵۴ آستان قدس رضوی (شبیع دوم)

▲ تصویر ۱۴: دولوح آغازین در ابتدای نسخه شماره ۷۶ آستان قدس رضوی (شبیع پنجم)

▲ تصویر ۱۵: آغاز سُورَةُ شُعْمِ نَسَخَةُ شِمَارَةُ ۳۵۷۳
 آستان قدس رضوی

▲ تصویر ۱۶: آغاز سُورَةُ دُومِ نَسَخَةُ شِمَارَةُ ۱۲۳۵۴
 آستان قدس رضوی

▲ تصویر ۱۷: آغاز شیخ چهارم در نسخه شماره Is1435 کتابخانه چسترییتی | (© حق تکثیر برای کتابخانه چسترییتی)

▲ تصویر ۱۸: آغاز شیخ سوم در نسخه شماره ۳۵۷۲ استان قدس رضوی

▲ تصویر ۱۹: دو لوح پایانی در نسخه شماره Is1435 کتابخانه جستریبتی (شیع چهارم)
 (© حق تکثیر برای کتابخانه جستریبتی)

▲ تصویر ۲۰: دو لوح پایانی در نسخه شماره ۳۵۷۳
 استان قدس رضوی (شیع ششم)

▲ تصویر ۲۱: دو لوح پایانی در نسخه شماره ۳۵۷۲ آستان قدس رضوی (شعب سوم)

▲ تصویر ۲۲: دو لوح پایانی در نسخه شماره ۷۶ آستان قدس رضوی (شعب پنجم)

قرائت متن قرآن در نسخه

یکی از ویژگی‌های مهم قرآن زنگی جسمی آن است که خوشبختانه هیچ یک از خوانندگان شیعه و سنی اجزای مختلف این قرآن - از جمله ابونعیم بیهقی در سال ۵۹۲ هجری - حتی یک کلمه را در متن نسخه تغییر نداده و آن را مطابق با قرائت حفص از عاصم نکرده‌اند. روشن است که در اجزای مختلف نسخه زنگی جسمی متن قرآن به قرائت عاصم نیست. این امری کاملاً متداول در قرآن نویسی، دست کم تا قرن هفتم هجری بوده است.

بررسی‌های من در این پنج بخش باقیمانده از قرآن زنگی جسمی نشان می‌دهد که تمامی بخش‌های این قرآن به احتمال قریب به یقین بنا به قرائت ابوعمر بن العلاء کتابت شده است. این امر با بررسی مواضعی از قرآن که قرائت ابوعمر در آنجا «منفرد» است بهتر معلوم می‌شود. مثلاً کاتب «سَيَقُولُونَ لِلَّهِ» (مؤمنون: ۸۷ و ۸۹) را سَيَقُولُونَ اللَّهُ می‌نویسد؛ «حَاشَ لِلَّهِ» (یوسف: ۳۱ و ۵۱) را به صورت حَاشَى لِلَّهِ؛ «أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (قصص: ۶۰) را به صورت أَفَلَا يَعْقِلُونَ؛ «وَيَقُولُ الَّذِينَ» (مائده: ۵۳) را به صورت وَيَقُولُ الَّذِينَ؛ «ذَوَاتِي أَكُلَّ حَمِيْطٍ» (سبأ: ۱۶) را به صورت ذَوَاتِي أَكُلَّ حَمِيْطٍ (به اضافه)؛ «كَاشِفَاتُ صُرَّةٍ» و «مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِيَّ» (زمر: ۳۸) را به صورت كَاشِفَاتُ صُرَّةٍ وَ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِيَّ (به قطع اضافه)؛ «نَجْزِي كُلَّ كَفُورٍ» (فاطر: ۳۶) را به صورت يُجْزِي كُلَّ كَفُورٍ؛ «الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمَلَى لَهُمْ» (محمد: ۲۵) را به صورت الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمَلَى لَهُمْ؛ «وَأَخْرَجْنَا مِنْ شَكْلِهِ» (ص: ۵۸) را به صورت وَأَخْرَجْنَا مِنْ شَكْلِهِ؛ و «مَا جِئْتُمْ بِهِ السِّحْرُ» (یونس: ۸۱) را به صورت مَا جِئْتُمْ بِهِ السِّحْرُ (با یک همزه اضافه به نشانه استفهام) نوشته است. این نمونه‌ها همگی از جمله مواضعی‌اند که قرائت ابوعمر با سایر قراء سبعة متفاوت است و متن قرآن زنگی جسمی در این موارد مطابق با قرائت ابوعمر است. از آنجا که مقاله حاضر مجال ذکر تمامی موارد اختلاف قرائت را ندارد، تنها نمونه‌های یکی از اجزای هفت‌گانه قرآن زنگی جسمی را در جدول زیر ذکر می‌کنم. این جدول نشان می‌دهد که در تمام آیاتی که مخالف با قرائت حفص کتابت شده، متن نسخه مطابق با قرائت ابوعمر است، اما تنها برخی از آنها با قرائت ابن کثیر، حمزه یا کسائی نیز تطابق دارند.

جدول اختلاف قرائات در قرآن زنگی جسمی (سُبُع سوم؛ نسخه ۳۵۷۲ آستان قدس رضوی)

سوره	آیه	روایت حفص از عاصم	قرائت موجود در نسخه	مطابق با:
اعراف	۱۷۲	أَنْ تَقُولُوا	أَنْ يَقُولُوا	ابوعمر و
اعراف	۱۷۳	أَوْ تَقُولُوا	أَوْ يَقُولُوا	ابوعمر و
اعراف	۲۰۱	طَائِفٌ	طَيْفٌ	ابوعمر و، یعقوب، کِسائی، ابن کثیر
انفال	۱۱	إِذْ يُعْثِبُكُمْ النَّعَاسَ	إِذْ يُعْثَاكُمْ النَّعَاسَ	ابوعمر و ابن کثیر
انفال	۱۸	مُوهِنٌ كِيدٍ	مُوهِنٌ كِيدٍ	ابوعمر و ابن کثیر، نافع، ابوجعفر
انفال	۱۹	وَأَنَّ اللَّهَ	وَأِنَّ اللَّهَ	ابوعمر و، یعقوب، حمزة، کِسائی، خَلَف، شُعْبَة، ابن کثیر
انفال	۵۹	وَلَا يَحْسِبَنَّ	وَلَا تَحْسِبَنَّ	ابوعمر و، یعقوب، کِسائی، خَلَف، ابن کثیر، نافع
انفال	۶۶	ضَعْفًا	ضُعْفًا	ابوعمر و، یعقوب، کِسائی، ابن کثیر، نافع، ابن عامر
انفال	۷۰	الْأَمْرَى	الْأَسَارَى	ابوعمر و، ابوجعفر
توبه	۶۶	إِنْ نَعَفَ	إِنْ يُعَفَ	ابوعمر و، یعقوب، حمزة، کِسائی، خَلَف، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
توبه	۶۶	تُعَذِّبُ طَائِفَةً	تُعَذِّبُ طَائِفَةً	ابوعمر و، یعقوب، حمزة، کِسائی، خَلَف، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
توبه	۹۸	دَائِرَةُ السُّوءِ	دَائِرَةُ السُّوءِ	ابوعمر و ابن کثیر
توبه	۱۰۳	صَلَاتِكَ	صَلَوَاتِكَ	ابوعمر و، یعقوب، شُعْبَة، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
توبه	۱۰۶	مُزْجِحُونَ	مُزْجِحُونَ	ابوعمر و، یعقوب، شُعْبَة، ابن کثیر، ابن عامر
توبه	۱۱۷	كَأَدِّ يَرِيْعٍ	كَأَدِّ تَرِيْعٍ	ابوعمر و، یعقوب، کِسائی، خَلَف، شُعْبَة، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
یونس	۲	لَسَاحِزٌ	لَسِحْرٌ	ابوعمر و، یعقوب، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
یونس	۲۳	مَتَاعٌ	مَتَاعٌ	ابوعمر و، یعقوب، حمزة، کِسائی، خَلَف، شُعْبَة، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
یونس	۴۵	يَحْشُرُهُمْ	نَحْشُرُهُمْ	ابوعمر و، یعقوب، حمزة، کِسائی، خَلَف، شُعْبَة، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
یونس	۸۸	الْبَحِزُّ	الْبَحِزُّ	ابوعمر و
یونس	۱۰۳	نُنَجِّحِ الْمُؤْمِنِينَ	نُنَجِّحِي الْمُؤْمِنِينَ	ابوعمر و، حمزة، خَلَف، شُعْبَة، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
هود	۲۵	إِنِّي	أَنِّي	ابوعمر و، یعقوب، کِسائی، خَلَف، ابن کثیر، ابوجعفر

سوره	آیه	روایت حفص از عاصم	قرائت موجود در نسخه	مطابق با:
هود	۲۸	فَعْمَيْتٌ	فَعْمَيْتٌ	ابوعمر، یعقوب، شُعبَة، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
هود	۴۰	كُلِّ	كُلِّ	ابوعمر، یعقوب، حمزة، کِسائی، خَلْف، شُعبَة، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
هود	۷۱	يَعْقُوبٌ	يَعْقُوبٌ	ابوعمر، یعقوب، کِسائی، خَلْف، شُعبَة، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر
هود	۸۷	أَصَلَاتُكَ	أَصَلَاتُكَ	ابوعمر، یعقوب، شُعبَة، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
هود	۱۱۱	وَإِنَّ كَلًّا لَمَّا	وَإِنَّ كَلًّا لَمَّا	ابوعمر، یعقوب، کِسائی، خلف
هود	۱۲۳	يُرْجَعُ	يُرْجَعُ	ابوعمر، یعقوب، حمزة، کِسائی، خَلْف، شُعبَة، ابن کثیر، ابوجعفر، ابن عامر
هود	۱۲۳	تَعْمَلُونَ	يَعْمَلُونَ	ابوعمر، حمزة، کِسائی، خَلْف، شُعبَة، ابن کثیر
یوسف	۱۲	يَزْتَعُ وَيَلْعَبُ	يَزْتَعُ وَيَلْعَبُ	ابوعمر، ابن کثیر، ابن عامر
یوسف	۲۴	المُخْلِصِينَ	المُخْلِصِينَ	ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، ابن عامر
یوسف	۳۱	حَاشَ لِلَّهِ	حَاشَى لِلَّهِ	ابوعمر
یوسف	۴۷	دَابًّا	دَابًّا	ابوعمر، یعقوب، حمزة، کِسائی، خَلْف، شُعبَة، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
یوسف	۵۱	حَاشَ لِلَّهِ	حَاشَى لِلَّهِ	ابوعمر
یوسف	۶۴	حَافِظًا	حِفْظًا	ابوعمر، یعقوب، شُعبَة، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
یوسف	۷۶	نَزَفَعَ دَرَجَاتٍ	نَزَفَعَ دَرَجَاتٍ	ابوعمر، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
یوسف	۱۰۹	نُوحِي	نُوحِي	ابوعمر، یعقوب، حمزة، کِسائی، خَلْف، شُعبَة، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
یوسف	۱۰۹	أَفَلَا تَعْقِلُونَ	أَفَلَا يَعْقِلُونَ	ابوعمر، حمزة، کِسائی، خَلْف، ابن کثیر
یوسف	۱۱۰	قَدْ كَذَّبُوا	قَدْ كَذَّبُوا	ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابن عامر
یوسف	۱۱۰	فَتَنْجِي	فَتَنْجِي	ابوعمر، حمزة، کِسائی، خَلْف، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر
رعد	۴	يَشْفَى	تُشْفَى	ابوعمر، حمزة، کِسائی، خَلْف، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر
رعد	۱۷	يُوقِدُونَ	تُوقِدُونَ	ابوعمر، یعقوب، شُعبَة، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
رعد	۳۳	وَصَدُّوا	وَصَدُّوا	ابوعمر، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
رعد	۴۲	الْكَفَّارُ	الْكَافِرُ	ابوعمر، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر

تکمله: قرآن وقفی فاطمه سستی بنت الداعی للمؤمنین علی بن الحسن الجشمی

پیش تر اشاره کردیم که میان اجزای قرآن‌های باقیمانده در کتابخانه آستان قدس رضوی به نسخه مشابهی از قرآن برمی‌خوریم که در اصل در ۳۰ پاره مجزا کتابت شده و اکنون تنها پانزده جزء از آن در کتابخانه باقی مانده است.^{۱۶} شباهت ظاهری و محتوایی این جزوات با قرآن زنگی جشمی و نیز نام واقف آن ما را به وجود پیوندی میان این دو نسخه قرآنی ظنین می‌کند. تاریخ وقف این جزوات سی‌گانه در ماه ربیع‌الآخر سال ۶۱۳ و نام واقف فاطمه سستی^{۱۷} بنت الداعی للمؤمنین علی بن الحسن بن اسحق الجشمی است که ظاهراً فردی از همین خاندان زنگی جشمی به شمار می‌آید. از آنجا که این جزوه‌های سی‌پاره پس از وفات فاطمه سستی جشمی وقف شده‌اند،^{۱۸} حدس می‌زنم که تاریخ کتابت آن احتمالاً در نیمه دوم قرن ششم بوده و در این مدت چه بسا به عنوان مهریه برای این خانم قرار داده است. به تصور من بسیاری از نسخه‌های نفیس قرآنی در قدیم از طریق جعل مهریه یا به سبب هدیه از سوی خانواده متنفذ و ثروتمند برخی از زنان با جایگاه اجتماعی بالا به ملکیت ایشان درآمده است.

چند تفاوت میان این دو قرآن هست. قرآن فاطمه سستی ۳۰ پاره و قرآن زنگی جشمی ۷ پاره بوده است. اندازه قرآن فاطمه سستی ۱۵*۱۰ سانتی‌متر و مسطّر آن ۱۰*۶ سانتی‌متر است. در مقابل، قطع نسخه‌های قرآن زنگی جشمی ۱۹٫۵*۱۴ سانتی‌متر و مسطّر آن ۱۴٫۵*۹ سانتی‌متر است. اولی نسخه‌ای شش‌سطری و دومی در هفت سطر کتابت شده است. در قرآن فاطمه سستی برخلاف قرآن زنگی جشمی از طلا برای تزئینات آغازین، میانی و انتهایی استفاده شده است. هر چند تذهیب قرآن فاطمه سستی و نگاره‌های تزئینی آغاز و انجام آن از الگوی قرآن زنگی جشمی پیروی می‌کند، خط کاتب آن به قوت و ظرافت اجرای کاتب نسخه‌های زنگی جشمی نیست.

مشابهت‌های قرآن سی‌پاره فاطمه سستی جشمی با قرآن هفت‌پاره ابوالحسن زنگی جشمی بسیار بیشتر است. هر جزء از قرآن فاطمه سستی جشمی همانند اجزای قرآن زنگی جشمی دارای دو سرلوح مذهب آغازین است که در آن اطلاعات مربوط به تعداد آیات، کلمات و حروف به کار رفته در همان جزء با خط کوفی درج شده است. (تصویر ۲۵) در ادامه، نخستین دو صفحه آغازین هر جزء قرآنی خود به صورت دولوح روبروی هم با تزئینات مذهب در حاشیه طراحی و اجرا شده که این الگو عیناً مانند الگوی قرآن زنگی جشمی است. (تصویر ۲۶) کاتب همانند نسخه زنگی جشمی در اینجا نیز هر جزء را - حتی اگر سرآغاز سوره نباشد - با کتابت بسمله آغاز کرده است. انتهای هر جزء از قرآن فاطمه سستی جشمی نیز با

۱۶. برای مثال جزوه قرآنی ۳۶۳۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی.

۱۷. پسوند «ستی» (معادل با «بانو») در زبان امروز ظاهراً مخفف و تغییر یافته «سیدتی» است که برای احترام بعد از نام خانم‌ها یا به صورت مجزا و تنها به کار می‌رفته است. نام بسیاری از واقفان زن طی سده‌های پنجم تا هشتم هجری در کتابخانه آستان قدس رضوی دارای این پسوند است.

۱۸. در وقف‌نامه جزء دوم این قرآن آمده است: «وقف العزیزة السعيدة المرحومة فاطمة سستی بنت الداعی للمؤمنین علی بن الحسن الجشمی المسبولة علی مشهد الرضوی بسناباد طوس علی ساکنه التحية والسلام تحریراً فی ربیع الآخر سنة ثلاث عشر وثمانه». (تصویر ۲۳) در برخی از جزء‌های دیگر «فاطمه سستی بنت علی بن الحسن بن اسحق الجشمی» آمده است. (تصویر ۲۴)

الجزء الثاني من اجزاء ثلثين

على قراءة ابن عمير العلاء

~~و بعد العبد الرحيم فاطمه ستي
ب الداعي للموسى على كس الحسنى
المسكى على مسيد الضعافى
سماك طوسر على ساكنه الحسنى اللهم
مرا ٢٣ ربيع م اول ربيع م اول~~

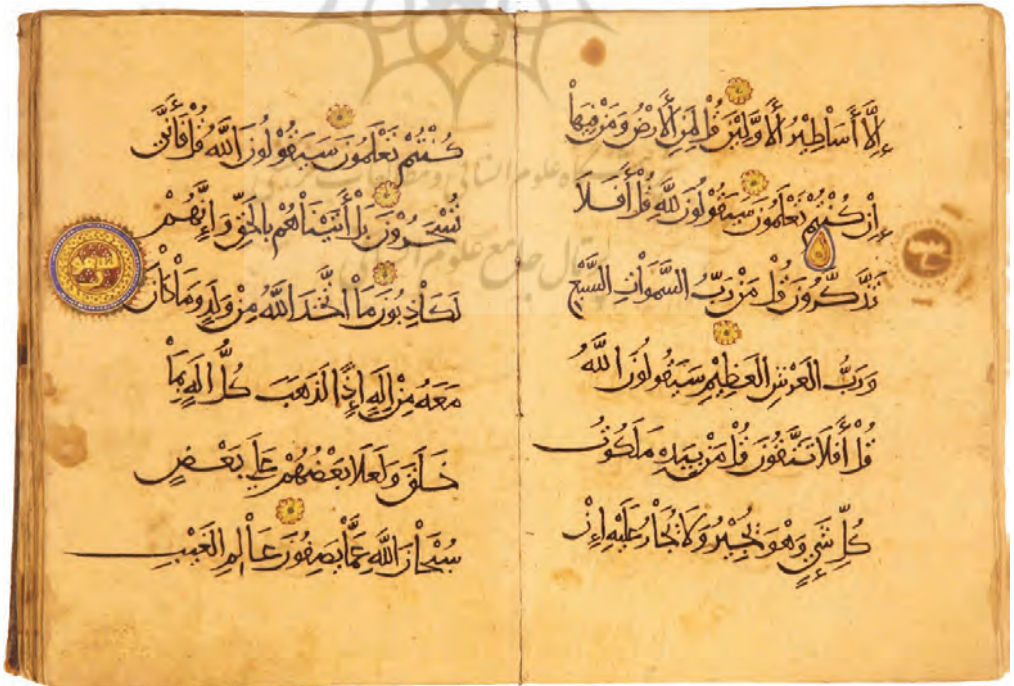
▲ تصویر ۲۵: دولوح آغازین در ابتدای جزء هجدهم قرآن سی پاره فاطمه سستی الجشمی (کتابخانه آستان قدس رضوی)

▲ تصویر ۲۶: آغاز جزء اول در قرآن سی پاره فاطمه سستی الجشمی (کتابخانه آستان قدس رضوی)

▲ تصویر ۲۷: دو لوح پایانی در انتهای جزء دوازدهم قرآن سی یاره فاطمه سخی الجشمی (کتابخانه آستان قدس رضوی)

▲ تصویر ۲۸: نمونه ای از خط و تذهیب قرآن فاطمه سخی الجشمی (سوره مؤمنون: آیات ۸۵-۹۳ به قرائت ابو عمرو)

دو لوح مذهب پایانی تزئین شده است، با این تفاوت که در اینجا دیگر کاتب نیازی به درج اطلاعات مربوط به شماره سُبع (از تقسیم ۷ تایی قرآن) و نیم سُبع (از تقسیم ۱۴ تایی قرآن) و نیم نیم سُبع (از تقسیم ۲۸ تایی) قرآن نداشته است؛ چراکه این اطلاعات را در جای خود در حاشیه برگه‌های نسخه با خط کوفی ذکر کرده است. (تصویر ۲۷)

سرسوره‌های آغازین الگوی تذهیبی مشابه دارند، با این تفاوت که اطلاعات مربوط به سوره در نسخه فاطمه ستی چشمی بیشتر در حاشیه نسخه و با خط کوفی درج شده است. همانند قرآن زنگی چشمی در اینجا نیز تعداد آیات هر سوره بنا به نظام عد الای بصری در آغاز سوره آمده است، اما برخلاف آن، کاتب در پایان تک تک آیات علامت گل آیه را قرار داده است. وی همچنین هر پنج آیه را با قراردادن یک علامت زرین (ه) به نشانه عدد ۵ در حساب ابجد تخمیس کرده، اما تعشیر آیات را همانند الگوی زنگی چشمی در حاشیه برگه‌ها با ترسیم شمس‌ه‌ای بزرگ و نوشتن اعداد عقود (عشر، عشرون، ثلاثون، اربعون) معین ساخته است. (تصویر ۲۸)

بررسی‌های اجمالی من بروی بخش‌های باقیمانده از اجزای قرآن فاطمه ستی چشمی نشان می‌دهد که این نسخه نیز همانند قرآن زنگی چشمی مطابق با قرائت ابوعمرو (قاری بصره) کتابت شده است. ساده‌ترین راه برای رسیدن به این نتیجه بررسی مواضع انفرادات ابوعمرو در قرائت قرآن است که تمام این مواضع در بخش‌های باقیمانده از قرآن فاطمه ستی چشمی بنا به قرائت ابوعمرو کتابت شده‌اند، (تصویر ۲۸) اما دلیل قاطع من دست خط کاتب قرآن است که در آغاز جزء دوم قرآن به صراحت نوشته که این نسخه را مطابق با قرائت ابوعمرو بن العلاء کتابت کرده است. (تصویر ۲۳) گفتنی است در این قرآن نیز همانند قرآن زنگی چشمی هیچ گونه اصلاح یا تغییری در نسخه برای تبدیل این مواضع به قرائتی دیگر، از جمله به قرائت حفص از عاصم، روی نداده است.

نتیجه

نسخه‌ای از قرآن (شماره Is1435 در کتابخانه چستریتی) که به نام قرآن کتابت شده ابونعیم بن حمزة البیهقی در سال ۵۹۲ هجری شهرت یافته است، در واقع یکی از اجزای (یا اسباع) قرآن هفت پاره وقف شده بر حرم امام رضا (علیه السلام) است. این هفت سُبع قرآنی را یکی از امیران بیهق به نام ابوالحسن زنگی [زنگی] بن محمد بن علی العجشمی در سال ۵۶۱ هجری بر حرم رضوی در مشهد مقدس وقف کرده و در آغاز تمام اجزای آن، وقف نامه خویش را کتابت کرده است. ابونعیم احمد بن حمزة بن احمد البیهقی از عالمان کمتر شناخته شده شیعه در قرن ششم هجری در زمان اقامتش در شهر مشهد، در ماه محرم سال ۵۹۲ هجری یادداشتی با مضمون دعای ختم قرآن در انتهای سُبع چهارم این قرآن نوشته است. بعدها وقتی این بخش از قرآن از ایران خارج شده و برگ نخست آن - حاوی وقف نامه زنگی چشمی - از آغاز آن جدا شده و سپس به کتابخانه چستریتی وارد شده است، غریبان چنین پنداشته‌اند که این بخش از قرآن، کتابت ابونعیم بیهقی است.

به جز نسخه چستریبتی، چهارپاره دیگر این قرآن اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی باقی مانده است، اما از سرنوشت دو شُبع دیگر آن اطلاعی نداریم. بررسی متنی این پنج شُبع قرآنی نشان می‌دهد که این قرآن در قرن ششم هجری در ایران احتمالاً در بیهق یا حوالی آن، با رسم املائی، و نه رسم عثمانی و براساس قرائت ابوعمر و (یکی از قراء سبعة) کتابت شده است. کتابت قرآن با رسم قیاسی و املائی و نیز کتابت قرآن براساس قرائت غیرعاصم و غیر حفص، هر دو از امور متداول در ایران و مناطق بسیار دیگر در جهان اسلام بوده است. در این امر، میان شیعیان، اهل سنت، معتزله و سایر فرق و مذاهب اسلامی هیچ تفاوتی دیده نمی‌شود، خواه کاتب نسخه باشند یا واقف نسخه یا همچون ابونعیم بیهقی خواننده نسخه.

دورترین احتمال درباره سرگذشت این قرآن آن است که بگوییم اصل آن را ابونعیم بیهقی در میانه قرن ششم کتابت کرده بوده، سپس ابوالحسن زنگی جشمی آنها را در سال ۵۶۱ هجری وقف حرم امام رضا (علیه السلام) کرده و پس از گذشت ۳۱ سال مجدداً وقتی ابونعیم بیهقی در مشهد رضوی اقامت گزیده است، در پایان یکی از اجزای قرآن خود، یادداشتی کوتاه حاوی دعای ختم قرآن نوشته و نام خود را همراه تاریخ محرم ۵۹۲ هجری ثبت کرده است. این سناریو تنها یک مؤید دارد: دست خط ابونعیم بیهقی در پایان نسخه Is1435 در کتابخانه چستریبتی کمابیش مشابه با خط به کاررفته در کتابت متن قرآن است. در مقابل اما، قرائن و شواهد برخلافش بسیارند. مهم‌ترینش یادداشت کوتاه ابونعیم راجع به انتساب این اجزای قرآنی به ابن‌مقله است. دور نیست که بگوییم شُبع هفتم این قرآن از همان زمان مفقود شده بوده و ابونعیم بیهقی هم نتوانسته است با مراجعه به انتهای سوره ناس، کاتب را شناسایی کند، و از این رو با حالتی نامطمئن حدس زده است که کاتب نسخه ابن‌مقله است.

از خاندان ابوالحسن زنگی جشمی، کسان دیگری هم در کار کتابت قرآن یا وقف نسخه‌های قرآنی بر مساجد شهرها و حرم امام رضا (علیه السلام) بوده‌اند. همچنین میان وقف‌نامه‌ها و یادداشت‌های کاتبان شیعه و سنی قرآن، در سده‌های پنجم تا هفتم هجری در کتابخانه آستان قدس رضوی، دست‌کم به نام هشت تن با شهرت «بیهقی» یا «جشمی» برمی‌خوریم که یکی از مهم‌ترین آنها فاطمه سستی بنت الداعی للمؤمنین علی بن الحسن بن اسحق الجشمی است. بررسی مجموعه این مصاحف و پاره‌های قرآنی می‌تواند ما را در شناخت تحولات تاریخ کتابت قرآن، قرائات قرآن و انواع هنرهای خوشنویسی و تذهیب در این دوران آشنا کند.

کتابنامه

- قرآن کریم؛ نسخه Is1435 در کتابخانه جستریتی، با یادداشت ابونعیم بن حمزة البیهقی، مورخ ۵۹۲ هجری.
- قرآن کریم؛ نسخه وقف شده ابوالحسن زنگی بن محمد بن علی الجشمی، کتابخانه آستان قدس رضوی، جزوات شماره ۷۶، ۳۵۷۲، ۳۵۷۳ و ۱۲۳۵۴، مورخ ۵۶۱ هجری.
- قرآن کریم؛ نسخه وقف شده ابوالوفاء حسن بن صلح، کتابخانه آستان قدس رضوی، ۶ جزوه مورخ ۴۱۵ هجری.
- قرآن کریم؛ نسخه وقف شده فاطمه سستی بنت الداعی للمؤمنین علی بن الحسن بن اسحق الجشمی، کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۵ جزوه مورخ ۶۱۳ هجری.
- ابن بابویه، ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین؛ الأمالی للشیخ الصدوق، تحقیق قسم الدراسات الاسلامیه؛ قم: مؤسسه البعثة، ۱۴۱۷ق.
- البیهقی، ابوالحسن علی بن زید معروف به ابن فندق؛ تاریخ بیهق، تصحیح احمد بهمینبار؛ تهران، ۱۳۴۷.
- البیهقی، ابونعیم احمد بن حمزة؛ «مجموعه کهنه احادیث و اخبار»، نسخه خطی ش ۲۱۸ ط در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۵۸۰ق.
- الطوسی، ابوجعفر محمد بن الحسن؛ مصباح المتعجد؛ بیروت: مؤسسه فقه الشیعه، ۱۴۱۱ق / ۱۹۹۱م.
- یاقوت الحموی، شهاب الدین ابوعبدالله؛ معجم البلدان؛ بیروت: دار صادر، ۱۹۹۵م.
- Arthur J. Arberry, *The Koran Illuminated: a handlist of the Korans in the Chester Beatty Library*, Dublin: Hodges, Figgis and Co., 1967.
- David James, *Qurans and Bindings from the Chester Beatty Library*, London: World of Islam Festival Trust, 1980.
- Alya Karame, *Qur'ans from the Eastern Islamic World between the 4th/10th and 6th/12th Centuries*, A Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy, Edinburgh: The University of Edinburgh, 2016.
- Nassar Mansour, *Sacred Script: Mubaqqaq in Islamic Calligraphy*, London: Bloomsbury Academic, 2011.
- Yasser Tabbaa, "The Transformation of Arabic Writing: Part I, Qur'anic Calligraphy," *Ars Orientalis*, Vol. 21 (1991), pp. 119-148.